

3.8. TULAJDONNÉV-TÖRTÉNET

SLÍZ MARIANN

3.8.1. A TULAJDONNEVEK ÉS A NYELVTÖRTÉNET

A tulajdonnevek a nyelv legősibb elemei közé tartoznak. **Létrejöttük** – ahogyan a közszavaké is – egyrészt nyelvi-kommunikációs szükségletből fakad, másrészt nyelven kívüli, társadalmi tényezők is hozzájárulnak keletkezésükhöz (pl. a birtokba vétel kifejezésének szándéka). A tulajdonnevek ugyanúgy hozzátartoznak egy nyelv szókészletéhez, mint a közszavak, hozzájuk hasonlóan nyelvi jelek: van hangalakjuk és jelentésük (bár ez utóbbi létezését nem minden nyelvészeti irányzat fogadja el), s ugyanúgy ki vannak téve a nyelvi változásnak, mint a közszavak. Ezért a tulajdonnevek történeti vizsgálata is része a nyelvtörténeti kutatásoknak.

A nyelvi jelek e kétféle csoportját **keletkezésük** is összekapcsolja. Tulajdonnevek keletkezhetnek ugyanis közszavakból (ez az ún. tulajdonnevesülés vagy tulajdonnévvé válás, vö. *vadász* > *Vadász* családnév vagy településnév) és tulajdonnevekből is (pl. *Erdély* > *Erdélyi* családnév), s fordítva: közszavak is létrejöhettek közszavakból, illetve tulajdonnevekből is (ez az ún. köznevesülés; pl. a *Péter* egyik ómagyar kori változatából keletkezett *pete* szavunk). Emellett a tulajdonneveknek lehetnek közszoói elemeik is: például személynevekhez kapcsolódó névkiegészítők (pl. *özv.*, *ifj.*, *gróf*) vagy helynevekben előforduló földrajzi köznevek (pl. *tó*: *Fehér-tó*) és egyéb szavak (pl. névutók: *Nyárad mente*).

A tulajdonneveket részben denotátumaik, részben funkciójuk alapján **kategorizáljuk**. A két legnagyobb és nyelvtörténetileg legjelentősebb névfajta a személynév és a helynév. Habár vizsgálatuk során e névfajtákat a kutatók szükségszerűen általában elhatárolják egymástól, valójában szoros összefüggést figyelhetünk meg közöttük: személynevek keletkezhetnek helynevekből (pl. *Buda* > *Budai* családnév) és fordítva (pl. *Kapolcs* személynév > helynév). A személy- és helynevek alkategóriái között is hasonló a kapcsolat (*Dénes* keresztnév > családnév, *Tapolca* víznév > településnév).

A tulajdonnevek **keletkezését, változását és kihalását** ugyanazok a tényezők idézhetik elő, mint a közszavakét. Ugyanakkor a belső, nyelvi okoknál a külső, nem nyelvi tényezők erősebben hatnak rájuk, mint a közszavakra, hiszen igen erős a társadalmi-kulturális meghatározottságuk. Már azt is befolyásolják a társadalmi szokások, hogy mi kap nevet: tárgyat például ritkán nevezünk el, a hajóknak mégis adunk nevet. A helyek, személyek megnevezését is általános szokások, sőt egyes névfajták esetében szabályok és törvények is irányítják (pl. család- és ke-

resztnevek, utcanévek, intézménynevek, márkanevek). A nevek megváltozását, illetve kihalását okozhatja a megnevezett dolog valamely tulajdonságának változása, valamely más jellemző jegy előtérbe kerülése (egy növényzetéről elnevezett hely növényzetének eltűnése, birtokosváltás stb.), a névhasználó közösség nyelvének, szemléletének, ízlésének a változása. A névhasználó közösség kihalása, a civilizáció folyamatosságának megszűnése szintén a nevek pusztulásához vezethet. Nem maradtak fenn például a honfoglalás koráig a római Pannonia provincia helynevei (*Sopianae, Arrabona, Savaria* stb.), így a magyarok már nem vehették át őket. A denotátum pusztulása is vezethet a név eltűnéséhez: a tatárjárás számos Árpád-kori települést elsöpört, s nevük legfeljebb oklevelekben, esetleg a helyük közelében létesült új települések dülőneveiben maradt fenn.

A tulajdonnevek **társadalmi meghatározottságát** jól mutatja, hogy például a településnevek utalhatnak a hely birtokosára (pl. *Egrimihályháza*), lakosságának etnikumára (pl. *Kunszentmárton*), társadalmi helyzetére (pl. *Nemesjác*), foglalkozására (pl. *Nagyszakácsi*) stb.; a természetes módon keletkezett utcanévek utalhatnak egy, az utcában lakó személyre (pl. *Demeter köz*), a lakók foglalkozására (pl. *Mészáros utca*), etnikumára (pl. *Német utca*) stb. A keresztnévből gyakran következtethetünk a névadók ízlésére, érdeklődésére, illetve a névviselő életkorára, társadalmi helyzetére, vallására, etnikumára stb.

A **történelmi meghatározottságot** mutatja, hogy jelentős történelmi személyekről, eseményekről, dátumokról is gyakran neveznek el utcákat. Az efféle elnevezések a különböző korszakok mentalitását, történelmi felfogását, politikai ideológiáját tükrözik. Így Trianon után szokás volt az elcsatolt területeken lévő magyar városokról, a szocializmus idején pedig szovjet politikai és katonai vezetőkről vagy a kommunista párt hazai képviselőiről elnevezni utcákat. A **művelődéstörténeti hatások** szintén megmutatkoznak a nevekben: a 19. században hivatalos családnév-változtatással felvett családnévek (pl. *Hattyúfi, Romvári, Hunfi*) például a korabeli társadalom romantikus ízlésvilágát és a nemzeti történelem felé fordulását tükrözik.

A szokásoknak, szabályoknak, valamint a társadalmi, kulturális és politikai viszonyoknak a változása a nevek változását is maga után vonhatja. Ilyen lehet a házassági név felvétele (pl. *Kovács Margit > Tóthné Kovács Margit*), illetve egy utcanév, településnév vagy intézménynév megváltoztatása (*Oktogon > 1936: Mussolini tér > 1945: Oktogon > 1950: November 7. tér > 1990: Oktogon; Dunapentele > 1951: Sztálinváros > 1961: Dunaújváros; 1940: Horthy Miklós Tudományegyetem > 1945: Szegedi Tudományegyetem*).

Ugyanakkor a tulajdonnevek **változási érzékenysége** – bár névfajtánként eltérő – általánosságban véve kisebb a közsavakénál. Különösen igaz ez az öröklődő személynevekre (pl. családnévek), a helynevek közül pedig azokra a névfajtákra, amelyeknek egyedei szélesebb körben ismertek (pl. nagyobb hegységek, folyók nevei), hiszen a nagyobb ismertség térben és időben is nagyobb állandóságot biztosít. E nevek írott forrásokba is nagyobb eséllyel kerülnek be, ami szintén

nagyban hozzájárulhat állandóságukhoz. Így a Maros és a Temes folyók neve már Hérodotosznál, a Tiszáé pedig Pliniusnál is előkerül, habár alakjuk a különböző nyelvekbe, így többek között a magyarba bekerülve változásokon ment át. Az egyes névfajtákat érintő jogi szabályozás is a változások ellenében hat. Az újabb magyar korban létrejövő nevek esetében érdemes még megemlíteni a média szerepét: a *Vajdaság* tájnév vagy a *Révkomárom* településnév elterjedése például nagyban köszönhető a híradások névhasználatának.

E kisebb változási hajlandóság miatt – különösen a régen létező és/vagy nagyobb állandósággal rendelkező névfajták, így a személynévek és a helynevek – kiemelten fontosak a nyelvtörténet számára, hiszen tovább őrizhetik a régebbi korok nyelvi emlékeit, mint a közzavak. Így a hagyományos írásmódú családnevek az ó- és középmagyar kor számos **helyesírási sajátosságát** fenntartják (pl. *Horváth, Kováts*).

Fontos szerepet játszanak a nevek az **etimológiai-szótörténeti vizsgálatokban** is: sok közzavunkra az első adat ugyanis éppen egy-egy személy- vagy helynévből származik, hiszen a szórványok jelentős hányada ezek valamelyike (így a *bivaly* első ismert, 1193-as adata a *Biwol* helynév; TESz.). A nevekben rég elavult közzavak is megőrződhetnek. Sok családnév ma már nem ismert foglalkozás emlékét tartja fenn: *Döröckölő* ('posztót ványoló'), *Sipőc* ('poroszló vagy vadász'). Számos helynév olyan közzót őriz, amely ma már legfeljebb egyes nyelvjárásokban él: *Verőmál* < *verő* 'hegy, völgy napnak kitett lejtője' + *mál* 'hegyoldal' stb.

A helynevek különböző időszakokból fennmaradt alakjainak az összevetése nagyban hozzájárul a **hangtörténeti vizsgálatokhoz**, denotátumuk térbeli meghatározottsága miatt pedig a **nyelvjárástörténeti kutatásokban** játszhatnak szerepet. Ilyen lehet egyes, helynevekben fellelhető köznyelvi és tájszavak területi megoszlásának a felderítése történeti névadatok segítségével (pl. a *ravasz* és a *róka*, a *lyuk* és a *lik* idő- és térbeli megoszlása a *Ravaszlik*, illetve *Rókalyuk* típusú dűlőnevekben).

A **morfématörténet** igen nagy mértékben tudja hasznosítani a tulajdonnévi adatokat. Számos információval szolgálhat a tulajdonnevek tótani viselkedésének a közzavakétól való eltérése, a régebbi tőtípusok megőrzése (pl. *bokrot* : *Bokort*, *tavon* : *Garda-tón*, *koltói* : *Koltai*). A toldalékok történetének vizsgálatához szintén számos adalékot szolgáltatnak a nevek. Némely településnév toldalékolása ma is őrzi a közzavakon önmagában már régóta nem használatos primér *-t* ragot: *Győrött*, *Pécsett*. Az egyes névfajtáknak saját képzőik is létrejöhetnek, ezek egy részének gyökerei azonban a közzavak képzőivel azonosak. Például az *-i/-a/-e* apanévképző (pl. *Andrássy*: 'András fia', *Balassa*: 'Balázs fia', *Gyenesé*: 'Dénes fia') az *-é* birtokjel előzményéből értékelődött át. Más névképzők ugyanolyan módon jöttek létre, mint a közzavakat létrehozó képzők egy csoportja. Önálló szóból alakult például a *-né* asszonynévképző és a *-fi* apanévképző (pl. *Dessewffy*: eredetileg 'Dezső fia'). Egyes nevek ma már nem produktív képzők emlékét őrzik:

a *Bende* családnév a *-d* és az *-e* kicsinyítő képzőkkel jött létre az ómagyarban a *Benedek* keresztnévből. Előtte azonban ez az alapnév még lerövidült (*Ben*); a rövidülés és mellette az esetleges továbbképzés ugyanis az ún. ritkább szóalkotási módok egyikeként a más nyelvekből átvett ómagyar kori keresztnevekre különösen jellemző volt. Az összetétel mint névalkotásmód a helynevekre jellemzőbb, mint a személynevekre (pl. *Dunakanyar*). Egyes névfajták inkább az új- és újabb magyar kori morfématörténetnek szolgálhatnak tanulságokkal: az intézmények és szervezetek nevei, illetve azok rövidebb alakjai gyakran az újmagyar korban megjelenő, a 20. századtól egyre hangsúlyosabbá váló mozaikszó-alkotás révén jönnek létre (pl. *ELTE*, *Ofotért*), az üzleti vállalkozások nevei és a márkanevek körében pedig nem ritka a szójátékkal párosuló szövegyülés (pl. *Rőfincsi* < *röff* vagy *rőfi* + *fincsi*, *Pelenkaland* < *pelenka* + *kaland*), szóhatáreltolódás (az előző példát összetételként értelmezve: *pelenka* + ang. *land*), illetve az új vagy legújabb magyar korban keletkezett képzők használata (pl. *Gombócda* < *gombóc* + *-da*).

A nevek keletkezése a közszavakéhoz hasonlóan mehet végebe: egyrészt szerepet játszhat benne a képzés, a szóösszetétel és egyes ritkább szóalkotási módok, másrészt pedig a közszavakhoz hasonlóan más nyelvekből is átvehetjük őket. Ezért a **szókészlettörténet** is hasznosítani tudja adatait.

Mint az eddigi példák némelyikéből is látható, a tulajdonnevek több szóból is állhatnak (a szövegben azonban egyetlen, főnévi szerepet betöltő egységként működnek). A többszavas nevek **szintaktikai szerkezetének vizsgálata** szintén szolgálhat tanulságokkal a nyelvtörténeti kutatások számára, habár kétségtelen, hogy e téren a tulajdonnevek kevésbé hasznosíthatóak. A **szövegtörténeti vizsgálatokban** szintén kisebb hangsúllyal vannak jelen a nevek. Ez utóbbi szempontból vizsgálható például, hogy a szövegbeli utalásokban milyen szerepet játszanak a különböző névfajták (egy korábban teljes nevén említett személyre keresztnévvel vagy családnévvel utalunk-e vissza; névvel, névmással vagy pusztán igei személyragokkal utalunk-e az adott személyre stb.).

A névtörténet számára a korai ómagyar korból a szórványemlékek jelentik a legfontosabb forrást, de a szövegemlékek is számos lehetőséget nyújtanak a névtörténeti kutatások számára, különösen a későbbi korszakok vizsgálatában. Így a levelezések névhasználatának (a megszólításnak, az aláírásnak, egy harmadik személy említésének) a vizsgálata fontos eszköze lehet a **történeti szociopragmatikának**, hiszen rávilágíthat a levelezők és a levelekben említett személyek egymáshoz való viszonyára (ismeretségi, bizalmassági fokára, rangbeli különbségeire stb.). A nevekkel összefüggő kommunikációs és udvariassági szabályok változása is érdekes terület lehet a történeti pragmatikai kutatások számára. Míg például a 20. század első felében a tanárok családnévvel szólították meg a tanulókat, s a diákok is így szólították egymást, addig ma ez már udvariasságnak számít, illetve negatív viszonyulást vagy lelkiállapotot jelez. A felvidéki magyarok körében ugyanakkor a szlovák nyelv kontaktushatásaképpen a családnéven szólítás is udvariasnak számít.

A **történeti szociolingvisztikai kutatások** szintén számos névfajta tanulságait hasznosíthatják. Fontos adatokkal egészítheti ki a többnyelvűségről alkotott képünket a középmagyar kori többnyelvű peranyagok szövegeinek a névhasználattal összekapcsolt vizsgálata, a többnyelvű környezetben jelentkező párhuzamos hely- és személynévadás (vagyis egy hely vagy személy két nyelven azonos indítékkal, de egymástól függetlenül történő elnevezése) vagy a határon túli települések különféle nyelvű neveinek kontextus-, beszédhelyzet- és beszédpartnerfüggő használata is. A keresztnévadás történeti alakulásának a vizsgálata hozzájárulhat a névválasztás társadalmi helyzetből fakadó, továbbá vallási, etnikai, életkori stb. kötöttségeinek a megismeréséhez. Annak vizsgálatát, hogy ugyanazon hely (pl. vízfolyás, település) egyidőben létező eltérő nevei közül melyik marad fenn, egyebek mellett a többnyelvűség és a presztízs szempontjának bevonása is segítheti.

A tulajdonnevek a nyelvtörténet mellett számos egyéb történeti tudománynak is értékes információval szolgálhatnak, de ez fordítva is igaz: a nevek vizsgálatához számos egyéb tudomány ismerete is hasznos, illetve szükséges lehet. A történeti névkutatás legszorosabban a történettudományhoz, annak számos ágához (pl. művelődéstörténet, társadalom-, gazdaság- és népiségtörténet, helytörténet) és segédtudományához (pl. oklevéltan, genealógia, történeti földrajz) kapcsolódik. Emellett ki kell még emelnünk a néprajz, valamint az irodalom- és a jogtörténet jelentőségét. A következőkben a két, nyelvtörténeti szempontból legfontosabb névfajta, a személynév és a helynév történetének bemutatása során számos példát láthatunk majd e tudományoknak a névtörténettel való kapcsolatára.

3.8.2. A NEVEK KELETKEZÉSE ÉS VÁLTOZÁSA

Keletkezés

Tulajdonnevek a közszókhoz hasonlóan természetes és mesterséges úton egyaránt keletkezhetnek. E két keletkezésmód számos szempontból eltérhet egymástól. Először is időben: a mesterséges névalkotás az újmagyar kor előtt nem volt jellemző. A mesterséges nevek létrejöttének okai között nagy szerepet játszik ugyanis a névadás, névhasználat jogi szabályozása, amely hazánkban (és általában más országokban is) csak az újkorban kezdődött.

Szintén létrehozhatnak mesterséges neveket a tudományos igények: a földrajz-tudománynak és a térképészetnek számos új helynevet köszönhetünk, s a csillagászat is sok nevet alkot (pl. újonnan felfedezett kisbolygók, holdkráterek, űreszközök nevei).

A névkészlet tudatos bővítésének a célja motiválta a nyelvújítókat is az új nevek létrehozásában. Módszereik között említhető az idegen nevek lefordítása (pl. *Konstantin* > *Szilárd*) vagy a férfinevek nőiesítése (pl. *Lajos* > *Lajoska*), habár ezek közül nem mind vált közhazsnálatúvá. Külföldi helyke neveit is meg-

próbálták „értelmesíteni”, a magyar helynevek felépítéséhez hasonló, magyar elemekből álló szerkezetekként: így keletkezett az *Istókhalm* (< *Stockholm*) vagy a *Kappanhágó* (< *Koppenhága*), melyeknek természetesen semmi közük e nevek eredeti, etimológiai jelentéséhez, s nem is honosodtak meg a magyarban.

Nagyszámú mesterséges név keletkezik az irodalomban is: az írók-költők gyakran maguk alkotnak fiktív neveket a műveikben feltűnő alakoknak, helyeknek, állatoknak stb. A valós és a fiktív nevek között nincs éles határ: irodalmi művekben gyakran szerepelnek valós nevek (pl. *Budapest* mint egy mű helyszíne néve), és az eredetileg fiktív nevek átmehetnek a valós használatba (pl. *Etelka*, *Tünde*, *Viharsarok*).

A természetes és mesterséges nevek aránya névfajtánként is eltér. A személynevek és a helynevek körében mindkettő megtalálható. Az állatnevek között elváltak egymástól a természetes névadás és a fajonként eltérő szabályokat követő mesterséges, törzskönyvi névadás. A nemzetközi tudományosságban használt csillagászati neveket szinte mind mesterségesen hozzák létre, ugyanakkor a legtöbb nyelvnek megvannak a maga természetesen keletkezett, népi csillagnevei is (pl. *Hadak útja*: Tejút). A márkanevek és az intézménynevek jellemzően mesterségesen keletkeznek.

Míg a természetes neveket többnyire a névhasználó közösség alkotja (a *Kopasz* ragadványnévvel környezete ruházhat fel valakit), s általában nem lehet felderíteni keletkezésük idejét, addig a mesterséges nevek gyakran konkrét névalkotóhoz (személyhez vagy csoporthoz) és időponthoz kötődnek (a mesterséges családnevet a névviselő magának hozza létre, egy kisbolygó nevét felfedezője adja, egy termék nevét a piacra dobó cég szakemberei alkotják meg).

Ahogy a nyelvújítók számos közszót szabálytalanul képeztek (pl. főnévhez igeképzőt illesztettek), ugyanúgy a mesterséges nevek alkotásmódja is eltérhet a természetes nevekétől, mint azt majd a családnév-változtatások kapcsán látni fogjuk.

Korábban már esett szó arról, hogy tulajdonnevek közszavakból és más tulajdonnevekből is keletkezhetnek; ezek az ún. belső keletkezésű nevek. Emellett azonban idegen nyelvekből is veszünk át tulajdonneveket, ahogyan közszavakat is; ezek a **jövevénynevek**. Szláv eredetű tulajdonnév például a *Balaton*, német eredetű a *Henrik*. Az idegen eredetű közszavakból, de már a magyarban létrejött tulajdonneveket (pl. az újabb keletű *Áfonya* női keresztnévet vagy az ómagyar kori *Karácsony* férfinevet) természetesen nem jövevénynévnek, hanem belső keletkezésű névnek tekintjük, hiszen nem magát a tulajdonnevet vettük át egy másik nyelvből, hanem csak az alapjául szolgáló közszót (így az *áfonyá*-t a románból, a *karácsony*-t a déli szlávból).

Míg a közszavak más nyelvből való átvételéhez bizonyos fokú idegennyelv-ismeret, kétnyelvűség szükséges, addig a tulajdonnevek átvételének ez nem feltétele. A *Balaton* magyarba kerüléséhez elég volt annyit megérteni, hogy ez a hangsor a tó neve; ugyanígy a *Henrik*-ről is elegendő volt annyit tudni, hogy személynév.

Egy idegen eredetű településnévből tehát nem következik automatikusan a település alapítóinak idegen etnikumú vagy nyelvű volta, s ugyanígy egy idegen eredetű személynév viselőjének nem magyar anyanyelvű és/vagy etnikumú voltára sem következtethetünk pusztán a nevéből.

A közszavak más nyelvből való átvételekor általában nem érzékeljük azok alakilag szerkesztett (összetett vagy képzős, esetleg ragozott) voltát, hanem abszolút töként értelmezve emeljük át őket a magyarba (pl. a régi magyar *ármális* 'nemesi levél' a többes számú latin *armales*-ből ered). A tulajdonnevek átvétele esetében az idegennyelv-tudás nem szükséges volta miatt ez még inkább így van: a *Csongrád* ('fekete vár') vagy a *Csernavoda* ('fekete víz') helynév eredetileg összetett voltát nem érzékeljük, szemben a magyarban keletkezett összetételekkel.

A tulajdonneveket átvehetjük nagyobb változtatás nélkül (pl. *London*), különböző mértékben megváltoztatva (pl. *Paris* > *Párizs*, *Sebastianus* > *Sebestyén*), sőt akár tükörfordítással is (pl. *Wiener Neustadt* > *Bécsújhely*, *Angelika* > *Angyalka*). A tulajdonnevek fordításának szokása nyelvenként, koronként és névfajtánként is eltérő. A 19. században, illetve a 20. század elején a nem magyar személyek teljes nevét is magyaros sorrendben (családnév + keresztnév) írták le, s amennyiben volt, keresztnévük magyar megfelelőjét használták (*Immanuel Kant* helyett *Kant Manó*, *Stefan Zweig* helyett *Zweig István*). Az országnevek nyelvenként különbözőek lehetnek, ezért idegen nyelvű szöveg fordításakor mindig fordítjuk őket (pl. ném. *Deutschland* : ang. *Germany* : m. *Németország*). Magyarország idegen nyelveken használt nevei (lat. *Hungaria*, ném. *Ungarn*, ang. *Hungary*, fr. *Hongrie*) végső soron egy, a vándorlások során a magyarral érintkező ótörök népnek, az onogurnak a nevére vezethetők vissza. A nemzetközileg ismert hegy-ségek és vizek régebben átvett, lefordíthatatlan nevei kisebb-nagyobb hang- és írásbeli változásokon mehettek keresztül (pl. németből: *Main* > *Majna*), az újabban megismerteket pedig általában változatlanul, idegen nyelven és eredeti latin betűs írásmóddal, illetve latin betűvel átírva használjuk (*Amazonas*, *Loire*). A lefordítható hegy- és vízneveket általában teljesen (pl. *Szent Lőrinc-folyó*, *Földközi-tenger*, *Sziklás-hegység*) vagy részben fordítjuk (pl. a hegységnevekre jellemző többes számot magyar morfémával helyettesítjük: *Alpok*, *Kárpátok*, *Pireneusok*).

A **belső keletkezésű tulajdonnevek** névteremtéssel, illetve névalkotással jöhetnek létre. A **névteremtés** a névkeletkezés ritka módja, melynek során egy újonnan létrehozott hang- vagy betűsorhoz társítunk jelentést. Találkozhatunk vele például a személynévek legújabb fajtájaként a 20. században megszülető nicknevek (pl. *PoedleB*) vagy az írói névalkotások között (pl. *Dömdödöm*).

A magyar eredetű nevek többsége azonban **névalkotással** jön létre, azaz korábban már meglévő elemekből (közszavakból, tulajdonnevekből, toldalékokból) keletkezik új név. Ez bekövetkezhet a jelentés változásával, miközben az alak változatlan marad; ezt nevezzük **jelentésbeli névalkotásnak**.

A jelentésbeli névalkotás történhet közszavak, sőt akár szintagmák vagy mondatok **tulajdonnevesülésével** (pl. *Békás* helynév, *Jóljárt* ragadványnév, *Légy jó*

mindhalálig! cím). Tulajdonnévből számos módon keletkezhet újabb tulajdonnév, többek között **névátvitellel**: egy denotátum nevét egy másikra visszük át hasonlóság vagy érintkezés alapján. **Hasonlóság alapján**, azaz **metaforikus névátvitel** révén keletkezett a *Szmöre* ragadványnév (a Nils Holgersson rókájáról, vörös színű haja miatt kapta viselője). A névátvitel másik típusával, **érintkezés alapján**, azaz **metonimikusan** kapta a nevet például a *KŐKI* bevásárlóközpont a Kőbánya-Kispest metrómegállóhoz való közelsége miatt a megálló szlengbeli nevééről. Szintén metonimikus névátvitel történik az ún. **névköltöztetés** során, amikor egy településről csoportosan kivándorló lakosok az általuk alapított új településnek az elhagyott régi lakóhelyük nevét adják. Így született több *Buda* nevű város is az Egyesült Államokban.

A jelentésbeli névalkotás körébe sorolható a **jelentésterjedelem változása**, azaz a **jelentőbővülés és -szűkülés**, valamint a **jelentés átértékelődése** is. A *Pest* helynév 'település' jelentése mellé a denotátum jellegének megváltozása nyomán a jelentés átértékelődésével kialakult a 'városrész' jelentés is, majd bővüléssel a 'Budapest' jelentés. Szűküléssel keletkezett az *Amerika* helynév 'Amerikai Egyesült Államok' jelentése a földrész nevéből.

A **jelentésátvitel** során két név hangalaki vagy jelentésbeli hasonlósága, illetve érintkezése miatt egyik nevet a másik név denotátumára alkalmazzák. **Hasonlóság alapján** tekintették a *Nyesté*-t az *Anasztázia* becenevének, holott eredetileg a magyar *nyest* közszóból keletkezett. **Érintkezés alapján** keletkezhetett a *Bimbó* ragadványnév a viselője *Virág* családnevéből. Érintkezés az alapja a **jelentéstapadásnak** is, melynek során egy szintagmatikusan szerkesztett név egyik eleme felveszi a teljes szerkezet jelentését: a *Nemzeti Színház*-ból az előtag (*Nemzeti*), az *Amerikai Egyesült Államok*-ból pedig az utolsó elem (*Államok*) önállóan is él.

A névalkotás másik lehetséges módja az **alaki névalkotás**. Ennek során a kiinduló közszó vagy tulajdonnév alakja változik meg. Ennek szintén két módja lehetséges. **Morfematikai névalkotással**, azaz valamilyen kötött morfémával, esetünkben képzővel kiegészülve keletkezett a *Vajdaság* tájnév a *vajda* közszóból vagy az *Annácska* becenev az *Anna* keresztnévből. **Szintagmatikus névalkotással**, azaz új összetett szóként vagy szintagmaként jött létre a *Nyíres-patak* helynév és a *Konkoly-Thege* kettős családnév. Ritkább szóalkotási móddal, mozaikszó-alkotással keletkezett az *Egyesült Nemzetek Szervezeté*-ből az *ENSZ*, rövidüléssel a *Demeter*-ből a *Deme* stb.

21. táblázat: A tulajdonnevek keletkezésének módjai

Belső keletkezésű				Idegen eredetű
Névteremtés	Névalkotás			
	Tulajdonnévből		Közszóból	
	Jelentésbeli	Alaki	Jelentésbeli	Alaki
	<i>PoedleB, Dömdödöm</i>	<i>Szmöre, KÖKI, Nemzeti</i>	<i>Annácska, Konkoly- Thege, ENSZ</i>	<i>Békás, Jóljárt, Légy jó mindhalálíg!</i>
				<i>Balaton, Henrik</i>

A keletkezésmódok megterheltsége névfajtánként, sőt korszakonként is eltérő lehet. Az intézménynevek, mivel gyakran több szóból állnak, jellemzőbben szintagmatikus névalkotással jönnek létre. A helynevekre korábban a jelentésbeli névalkotás és a képzés volt jellemzőbb, újabban viszont inkább a szintagmatikus, ahogyan az a közszavak között is megfigyelhető.

Változás

A tulajdonnevek változása, mint láttuk, a közszavakéhoz hasonló okokból következhet be. A változás módja is hasonló lehet: módosulhat a hangalakjuk és az íráskéjük, a jelentésük, valamint a morfológiai vagy szintaktikai szerkezetük.

Mint korábban említettük, a **hangváltozások** ugyanúgy hatnak a tulajdonnevekre is, mint a közszavakra. Megfigyelhetjük bennük a mássalhangzó-torlódások feloldását: *Stephanus* > *Estefán* (az *István* egyik régi alakja), az inetimológikus járulékhang beékelődését: *Miskóc* > *Miskolc*, a hiátus megszűnését: *Georgius* > *György*, a kétnyíltszótagos tendenciát: *Inota* > *Inta*, a hangrendi kiegyenlítődést: *Sobeslav* > *Szoboszló* stb. Egy-egy név alakját természetesen több hangváltozás is alakíthatja; a *György*-ben például palatalizáció is történt.

A **helyesírás** szabályozása előtti időszakban ugyanazon név számos írásváltozatban létezett. A nevek írásmódja általában követte a hang- és helyesírási változásokat, azonban a hagyomány elvének a családnevek írásában való érvényesítése miatt egyes családnevek többféle alakban is élnek: *Kovats*, *Kováts*, *Kovach*, *Kovách*, *Kovács*, *Kowach* stb. Az *-i* melléknévképző *-y*-os írása vagy a *-fi* képző *-fy* és *-ffy* alakja a családnevekben szintén pusztán írásbeli különbségeket őriz, habár az újmagyar kortól tévesen a nemesi származást jelölő funkciót tulajdonítanak nekik. Ennek oka ugyanúgy a régebbi korok helyesírási sajátosságainak a feledésbe merülése, mint az eredetileg *Szala*-ként és *Szelemér*-ként kiejtett helynevek *Zala* és *Zelemér* alakban való rögzülése. Ezekben a ritkább esetekben a helyesírás hatott a hangalakra.

A hangváltozások a **jelentésváltozások** kiváltó okai is lehetnek. A név **etimológiai, közzói jelentésének elhomályosulását, dezszemantizálódását** okozhatja

az, hogy a hangváltozások következtében a név alakja elszakad az alapjául szolgáló név vagy község alakjától. Ez legtöbbször együtt jár az alapul szolgáló község vagy név elavulásával is. Ennek következtében a név motiváltsága megszűnik a névhasználók számára. Ez történt az *Iktár* falunévvel, mely tulajdonosa *Hektór* személynevére megy vissza, vagy a *Hejő*, *Berettyó* nevekkel, melyek eredetileg összetett volta (*Hév + jó*, *Berek + jó*) a *jó* 'folyó' szó elavulása és bizonyos hangtörténeti változások következtében ma már nem nyilvánvaló. Az ilyen eseteket gyakran a fentivel ellentétes folyamat, a név **reszemantizációja** is követi: az elveszett motiváció helyett a névhasználók újat keresnek a név hangzása alapján, vagyis „újraértelmezik” a nevet. Így lett a *Szenttrinitás*-ból, azaz 'Szentháromság'-ból *Szentrontás*, az *Üvervölgy*-ből pedig az *üver* 'kiszáradt patakmeder' jelentésű szó kihálásával *Vérvölgy*.

A tulajdonnevekhez – akár csak a közszavakhoz – sajátos **hangulatok, konnotációk, stílusértékek** társulhatnak, s a nyelvtörténet folyamán ezek is változhatnak különféle, elsősorban külső tényezők hatására. Így egyes keresztnéveket öregesnek, másokat fiatalosnak érzünk. Ez azonban a divat hullámzásával változhat, mint azt a *Dorottya* esete jól mutatja: Csokonai azért választotta e nevet hösnőjének, mert akkoriban öregesnek számított, napjainkban azonban újra felívelő népszerűsége következtében a többség inkább fiatalos névnek tartja. A *-csa*, *-cse* képzős becenevek régebben igen gyakoriak voltak, napjainkban azonban erősen visszaszorultak, mivel az efféle neveknek (pl. *Julcsa*, *Marcsa*, *Borcza*) sajátos társadalmi konnotációjuk alakult ki: paraszt- vagy szolgálólányok képzetét idézik fel. A konnotáció, hangulat, stílusérték negatív irányba történő változása a nevek megváltoztatásához is vezethet, mint azt láttuk az utca- és településnevek kapcsán.

Szintén a jelentésváltozások között kell tárgyalnunk a nevek **párhuzamos alak- és jelentésmegoszlását** vagy másképpen a **névhasadást**. Egy névnek először több alakváltozata jön létre; ennek okai lehetnek hangváltozások éppúgy, mint nyelvjárási vagy társadalmi eltérések. Az ómagyar korban például az idegen eredetű *Roland* névnek több változata is kialakult: *Roland*, *Loránd*, *Lóránt*. Ezt követi e névváltozatok összefüggésének elhomályosulása: ennek következtében a változatokra már önálló, egymástól független nevekként tekintenek a névhasználók, ahogyan az *Iván* és a *János*, az *András* és az *Endre* stb. eredeti összetartozása is csak a névtörténetet ismerők számára világos ma már.

A **szerkezeti változások** a nevek morfológiai vagy szintaktikai szerkezetét érinthetik, miközben a jelentésük változatlan marad. Ez történhet **kiegészüléssel**, azaz egy morféma vagy lexéma hozzátételével a névhez, például *Peti* > *Petike*, *Túr* > *Mezőtúr*; **ellipszissel**, vagyis egy morféma vagy lexéma elmaradásával, például *Remetefalva* > *Remete*, *Hodosd* > *Hodos*, *Kossuth Lajos út* > *Kossuth út*; illetve az elemek **cseréjével**, például *Kereki* > *Kerekegyház*, *Szaláncfalja* > *Váralja*, *Ferenc József híd* > *Szabadság híd*.

Az alak és a jelentés egyszerre is változhat. Ilyenkor az eredeti név **eltűnhet**, s egy új, az előzővel semmilyen kapcsolatban nem lévő áll a helyére, például *Jermann*

> *Jávor* (Pál), *India* > *Hazám* (kávéház). **Névosztódás** is bekövetkezhet, például települések osztódásakor (*Dömölk* > *Nemesdömölk és Pördömölk*). Ennek ellentéte a **névösszevonódás**, például települések összevonásakor (*Gyoma + Endrőd* > *Gyomaendrőd*) vagy keresztnevek összekapcsolódásakor (pl. *Annamária, Annavera*).

E változások a közszavakhoz hasonlóan a tulajdonnevek körében is poliszémiát, homonímiát és szinonímiát eredményezhetnek. **Poliszém**nek tekintünk egy nevet, ha két vagy több jelentése között felismerhető az összefüggés; például *Astoria*: 1. 'szálló', 2. 'közterület, amelyen a szálló található'. **Homonímiával** van dolgunk akkor, ha két vagy több név alakja véletlenül esik egybe (a *Vera* egyrészt a *Veronika* becézőneve, másrészt az orosz *Vera* átvételével keletkezett keresztnév), illetve ha azonos névadási indíték, azaz **motiváció** alapján, de egymástól függetlenül keletkeztek (pl. a *Szentmárton* településnevek az adott falu templomának a védőszentjéről). Természetesen egy név lehet poliszém, s közben állhat homonim viszonyban egy másik névvel. Így a *Vera* ma már nemcsak becézőnévként él, hanem abból önállósult, anyakönyvezhető keresztnévként is (poliszémia). Egy személynék, helynek stb. egy nyelvközösségen belül gyakran több neve is használatos; ezek **szinonim** viszonyban állnak egymással (pl. *Erdei Zsolt ~ Madár; Amerikai Egyesült Államok ~ Egyesült Államok ~ Államok ~ Amerika ~ USA*). Nem szinonimája viszont egymásnak a *Bécs* és a *Wien*, mivel nem használatosak egy nyelvközösségen belül; a *Taylor* és a *Szabó*, amennyiben nem ugyanarra a személyre vonatkoznak (ha azonban egy *Szabó* családnevű személy ragadványneve a *Taylor*, akkor igen); és vitatott, hogy szinonimáknak tekinthetők-e egy denotátum különböző időszakokban használt nevei (pl. *Konstantinápoly ~ Bizánc ~ Isztambul*).

A poliszémia, homonímia és szinonímia megszűnhet, ha valamelyik név elpusztul vagy alakja megváltozik. Így a *Miskolc* eredeti *Miskóc* alakjában poliszém volt, mivel személynévként is élt: a település neve e személynévből keletkezett metonimikus névátvitellel. A helynév alakja azonban megváltozott, a személynév pedig elavult; e két változás bármelyike önmagában is a poliszémia megszűnéséhez vezetett volna.

A névtörténeti kutatások forrásai

A történeti személy- és helynevek forrásainak a típusai igen változatosak lehetnek. Az ősmagyar korból csupán néhány személynévünk maradt fenn egy Bíborbanszületett Konstantin bizánci császárnak tulajdonított műben, például *Levedi, Álmos, Árpád*. Helyneveink közül ez a munka őrizte meg *Levédia* és *Etelköz* nevét. Ezekon kívül csupán ómagyar kori külföldi források (mohamedán utazók útleírásai, nyugati-európai és bizánci krónikák) ritka szörványaira, valamint latin nyelvű magyarországi krónikákra és gesztákra tudunk támaszkodni. Ez utóbbiaknak a névadatait azonban erős kritikával kell kezelnünk, hiszen ezek egy részéről (Anonymus műveinek egyes neveiről) ma már tudjuk, hogy nem az ősmagyar kor emlékei, hanem a Névtelen alkotásai.

Az ómagyar korra már oklevélbeli szórványok, sőt a kései ómagyar korból már szövegemlékek is a rendelkezésünkre állnak. A középmagyar kortól jelentősen megnő a nyelvemlékek száma, és a korábnál jóval változatosabb típusok állnak a rendelkezésünkre. Megjelennek a misszilisek és az összefüggő peranyagok, sőt a 17. századtól már egyházi anyakönyveink is vannak. Az újmagyar korból újonnan megjelenő forrástípusként kiemelhetjük a sajtótermékeket, a korszak végétől az állami anyakönyveket és a hanganyagokat, az újabb magyar korból pedig a különböző nyilvántartásokat (pl. népesség-nyilvántartás, helységnevtárak, telefonkönyvek). Az egyéb típusú források között említhetjük a kőbe, fába vagy egyéb anyagba vésett neveket (pl. templomok falán, sírköveken), valamint a középmagyar kortól kezdve akár a térképeket is.

3.8.3. A SZEMÉLYNEVEK

Névfajták

A személynév a tulajdonnevek egyik legősibb fajtája. A ma hivatalosnak tekintett nevet valójában két kategória (a családnév és a keresztnév) elemeinek együttes használata eredményezi. Ezeken kívül még több névfajta különíthetünk el a személynév kategóriáján belül: házassági név, ragadványnév, becenév, nemesi előnév, álnév és nicknév. Ez utóbbiak közül ma csak a házassági név hivatalos.

A személyek megnevezésére kezdetben mindenhol csak egyelemű nevek szolgáltak; a családnév későbbi fejlemény, országonként eltérő időben alakult ki (Izlandon pedig többnyire ma sincsenek családnevek). Ahogy azonban ma is lehet egy személynék több neve (pl. *Teréz, Terike, Bagoly*), úgy régen sem lehetett ez másképp, mint azt a következő, oklevélbeli adat is tükrözi: *Elyzabeth alio nomine Buza vocata*, azaz 'Erzsébet, más néven Búza'. A később kialakuló többelemű névrendszerben ez a névfajta a ma *keresztnév*-nek vagy *utónév*-nek nevezett név pozícióját foglalta el. Az *utónév* megnevezés ugyanakkor erősen kötődik a magyaros névsorrendhez, ezért az indoeurópai sorrendet használó nyelvek esetében szerencsésebb a *keresztnév* használata. A *keresztnév* szakkifejezés viszont – a kereszténységgel való szoros kapcsolata miatt – a nem keresztény kultúrák személynévanyagára vonatkozólag problémás, ezért ilyen esetekben a semleges *egyénnev* kifejezést használjuk helyette.

Egyénnevek és becenevek

Az egyénnevek eredet szerint lehetnek magyarok, illetve idegen eredetűek, azaz jövevénynevek. Számos ős- és ómagyar kori személynév eredetének a felderítése ma már szinte lehetetlen, mert átadó nyelvük már nem ismert, vagy a hang- és írástörténeti, továbbá szerkezeti változások következtében már nem ismerhető fel

bennük az eredeti név. A következőkben először a magyar eredetű nevekre, majd a jövevénynevekre térünk ki röviden.

A **kereszténység felvétele előtt** a magyarok körében az ún. világi névadás volt a jellemző. Ennek egyik legfőbb jellemzője a nyílt névállomány: a közösség bármiről elnevezhette a gyerekeket, sőt a felnőtteket is, egy személy neve ugyanis élete során többször is változhatott. A tulajdonnév előzményeül szolgáló közszó jelentése alapján a világi nevek következő csoportjait lehet elkülöníteni: a) külső vagy belső tulajdonság: *Kopasz, Haragos*; b) életkor: *Vén, Fiú*; c) rokoni kapcsolat: *Apa, Unoka*; d) etnikum: *Besenyő, Böszörmény*; e) foglalkozás: *Szekeres, Vederes* ('mosónő'); f) rang, méltóság, társadalmi helyzet: *Uracs, Jobbágy*; g) állat: *Farkas, Kakas*; h) növény vagy annak része: *Virág, Bokor*; i) természeti vagy ember által készített tárgy, dolog: *Kő, Kasza*; j) a hét napjai, ünnepek: *Péntek, Karácsony*; k) cselekvés: *Futás, Harapás, Mavagy*; l) sorszám: *Ketűd, Harmud*. E nevek egy része metaforikus (pl. állathoz, növényhez való hasonlóság) vagy metonimikus úton (pl. a foglalkozás eszköze, az adott napon születés) vált a személy jelölőjévé. A tulajdonnévi eredetű nevek ezek továbbképzésével jöttek létre (*Bán > Bánk*).

E nevek sajátosságjelölő voltak miatt szoros kapcsolatban álltak viselőjükkel: az azonosítás mellett a jellemzés is lényeges funkciójuk volt. A kapcsolatot kétirányúnak képzeltek: nemcsak a név változhat meg a személy valamely tulajdonságának a megszűnésével vagy egy másik tulajdonságának az előtérbe kerülésével, hanem a név cseréje is változást idézhet elő a viselőjében. Szintén mágikus gondolkodásra utalnak az ún. letagadó és óvónevek, amelyek szerepe viselőjük ártó szellemektől való védelmezése volt (pl. *Nemvaló, Mavagy*), illetve az ún. sorsirányító vagy kívánságnevek, amelyekkel egy vágyott tulajdonságot igyekeztek előidézni (pl. *Bátor*). E nevek jó részét ugyanakkor feltehetőleg már nem azért adták, hogy jellemezzék a viselőjüket, hanem mert már tipikus elemei voltak a névállománynak. Vagyis a *Farkas*-t nem feltétlenül azért kapta egy gyermek, hogy olyan erős, bátor stb. legyen, mint a farkas, hanem mert létezett ilyen a névállományban.

A **kereszténység felvétele** alapvető változást eredményezett a magyar névadásban. Az egyház közvetítésével Magyarországon is megjelentek ugyanis a bibliai alakok vagy későbbi szentek nem magyar eredetű nevei. Ezek a magyar eredetűekkel szemben közszóji jelentés nélküli címkékként működtek, hiszen az iskolázatlan többség nem értette a nyelveket, amelyekből származtak. Emiatt a név és viselője közötti szoros kapcsolat felbomlott: a név már nem jellemzett, csak azonosításra szolgált. Választásának oka lehetett a név tetszése, egy szent védelmezőül választása, az adott szent napján való születés, egy felmenő nevének örökítése stb. A keresztény nevek köre behatárolt volt, csak a Bibliából és a martirologiumokból, vagyis a mártírok, szentek neveit ünnepükkel együtt tartalmazó naptárszerű listákból lehetett őket választani. A korábbi nyílt névállománynak tehát zárt névkészlet lépett a helyébe.

Az egyháziak mellett egyéb idegen eredetű nevek is bekerültek a magyar névállományba. Ezek egy részét még a vándorlás időszakában, más részüket a lete-

lepedés után vettük át azoktól a népektől (ótörök, szláv, német, vallon stb.), amelyekkel kapcsolatba kerültünk. Mivel a középkori Magyarország etnikai viszonyai igen színesek voltak, elképzelhető, hogy e nevek egy részének közszói jelentésével sokan tisztában lehettek. Ebből azonban tévedés lenne általános két- vagy többnyelvűségre következtetnünk, hiszen az egyénnevek nyelvről nyelvre vándorolnak. A közvetlen népi kapcsolat mellett kulturális érintkezés révén is vettünk át neveket. A lovagi kultúra hatására a 12–15. században az előkelők körében számos lovagregénybeli név megjelent, habár gyakoriságuk messze elmaradt az egyéb eredetű nevekétől: *Roland, Ehellős* (< *Achilles*), *Priamus, Trisztán, Izolda, Lancelot* stb.

A világi névadásról a keresztényre való áttérés lassú folyamat volt, melynek végére, a 15–16. századra a világi nevek szinte teljesen eltűntek. A korlátozott választási lehetőség miatt megnőtt az egyes nevek megterheltsége, hiszen sokan kapták ugyanazt a nevet. A leggyakoribb ómagyar kori egyházi férfinevek a *Benedek, Demeter, Domokos, Gergely, György, István, Jakab, János, László, Márton, Mihály, Miklós, Pál, Péter* stb. Női név jóval kevesebb maradt fenn, mivel alárendelt társadalmi szerepük következtében a nyelvemlékekben ritkábban esik szó nőkről. A középkorban népszerű egyházi női név volt az *Erzsébet, Margit, Agnes, Anna, Cecília, Dorottya, Ilona, Katalin, Klára* stb. Mint láthatjuk, a leggyakoribb nevek az újszövetségi és a martirológiumiak. Sokféle ószövetségi név is fennmaradt forrásainkban (pl. *Ábrahám, Izsák, Mózes, Áron, Zsuzsanna*), de ezeknek a megterheltsége alacsony volt. Ezen az arányon csak a középkor végén megjelenő reformáció módosított némileg: a protestánsok az általuk elutasított szentek nevei helyett az ószövetségi neveket részesítették előnyben. A kialakult szokásokon azonban ez sem változtatott gyökeresen, az ószövetségi nevek megterheltsége soha nem érte el az újszövetségiét, ráadásul bizonyos nevek felekezethez kötődése vidékenként eltérő volt.

A jövevénynevek különböző hangváltozások révén alkalmazkodtak a magyar hangrendszerhez. Gyakran elmaradt róluk a latin *-us* (*-ius, -as, -es*) végződés: *Petrus* > *Péter, Gregorius* > *Gergely*. Más nevekben *-os* (*-ás*) lett belőle: *Andreas* > *András, Dominicus* > *Domonkos*. Egy jövevénynévnek több magyar alapváltozata is létrejöhetett: például *Johannes* > *János* és *Iván*. Mivel az ómagyar kor elején a magyar szótövek általában egy- és kétszótagosak voltak, a magyarhoz való idomulás részeként sok névváltozat rövidüléssel (pl. *Benedictus* > *Ben, Bene*), illetve ezen alakok kicsinyítő-becéző képzővel (pl. *-a/-e, -c/-cs/-s, -d, -k, -n/-ny, -ó/-ő*) és ezek bokraival való továbbképzésével (pl. *Bencs, Bencse, Bend, Bende, Benk, Benke, Benkó*) jött létre. A belső keletkezésűek mellett más nyelvekből származó névváltozatokat is ismerünk: a *Csépán* az *István* szláv eredetű változata, a *Gyán* a *János* vallon eredetű alakja stb. E sokféle alak később elavult, apanévi eredetű családneveink (pl. *Benkő, Deme, Pető*) azonban őrzik emléküket.

Míg a középmagyar korban nem változott jelentősen az egyénnévállomány, az új- és újabb magyar korban jelentős gazdagodásnak lehetünk tanúi. A 19. század-

ban egyrészt a nyelvújítók és az írók-költők már említett mesterséges névalkotásaival, másrészt a romantika nemzeti múlt felé fordulásának az eredményeként felújított régi nevekkkel (*Árpád, Béla, Géza, Vazul, Zoltán* stb.), valamint újonnan, főként a polgárság által átvett, jórészt német eredetű nevekkkel (pl. *Lipót, Gabriella*) bővült a névkészlet. Emellett a 18. század végétől az ország számos területén elterjedt a két, sőt akár több keresztnév adásának a divatja.

Az egyik legjelentősebb újmagyar kori változást kétségkívül a **keresztnév-adás szabályozása** jelenti, mely 1895-ben, az állami anyakönyvezés bevezetésével kezdődött. A napjainkban érvényes szabályozás kettőben korlátozza a felvehető keresztnévek számát, s a névviselő nemének megfelelő név választását írja elő. Keresztnévállományunk továbbra is zárt, de folyamatosan bővül az új nevek törvény által lehetővé tett kérvényezése révén, a következő területeken: a) idegen eredetű nevek, jellemzően kulturális hatások (irodalmi művek, filmek, hírességek nevei) révén (spanyol, angol, francia, német, arab, török stb. nyelvekből), kötelezően magyaros helyesírással (*Boromir, Dzszenifer*); b) felújított és újonnan alkotott magyar nevek (*Bodza, Sóllyom*); c) alakváltozatok, becenevek önállósodása (*Janó, Kata*); d) nőiesítés (*Rolanda, Szilárda*).

Az újmagyar kor másik jelentős változása a Trianon után **kisebbségi helyzetbe** kényszerült, illetve a migráns magyarság keresztnévállományának a változása. Az államnyelvű anyakönyvezés miatt egyrészt kialakult az államnyelvi és a magyar név beszédhelyzettől és partnertől függő váltogatása (pl. *Mikulás ~ Miklós*), másrészt sok szülő ennek elkerülésére lefordíthatatlan, csak a magyarban meglévő nevet ad gyermekének (pl. *Tünde, Imola, Árpád, Attila*). Divatjelenségként, vegyes házasságok vagy egyéb kontaktusok, migráns helyzetben (pl. Németországban, Amerikában) pedig az önkéntes asszimiláció következtében számos magyar származású gyermek kap államnyelvi vagy semlegesnek tekinthető keresztnévet, mely az érintett két vagy több nyelvben hasonló alakú és hangzású.

Ami a **beceneveket** illeti, az ómagyar korhoz képest a becéző képzők száma, illetve egyesek produktivitása jelentősen csökkent napjainkra, miközben egyre meghatározóbbá vált a *-ka/-ke* és az ómagyar kor végén keletkezett *-i* képző szerepe. A becézés ómagyar kori alakulásmódjai (rövidülés és továbbképzés) mellett a későbbi korszakokban újabbak jelentek meg: a) név eleji csonkítás, jellemzően idegen nyelvi hatásra (*Mária > Ria*); b) ikerítésből való kiválás (*Ista-Pista > Pista*); c) hangváltozás (*Sándor > Sanyó*); d) hangcsoportismétlés (*Gigi*); e) öszszetétel (*Kisanna*), illetve a különböző alakulásmódok kombinációi (pl. *Bernadett > Detti*: csonkítás és továbbképzés).

Családnevek

A magyar családnevek előzményei, a megkülönböztető névelemek a 13. században jelentkeznek először forrásainkban. Kialakulásuknak számos oka volt: az azonos nevéiek megkülönböztetésének a szándéka, melynek a közrendűek adóz-

tatásában és a nemesi birtokok öröklésének a biztosításában kiemelt szerepe volt; a terjedő írásbeliség igényei; a nyugati kultúrhatás (Itáliában már a 9., német nyelvterületen pedig a 11. századtól éltek családnévelőzmények).

A megkülönböztető névelemek a világi egyénnevekhez hasonlóan a megnevezett személy valamely sajátosságát, illetve vele kapcsolatos dolgot, eseményt stb. emeltek ki. Ezért a magyar családneveknek a névadási motiváció szerinti rendszere hasonlít a világi egyénnevékéhez: 1) lakó- vagy származási helyre, birtokra utaló nevek, leggyakrabban *-i* képzővel (*Túri, Alföldi, Hegyi*); 2) rokon (elsősorban apa) keresztnéve vagy beceneve önmagában vagy az *-a/-e/-i* apanév-képzővel, illetve a *-fi* utótaggal (*István, Pető, Kati; Balassi, Lőrincze; Pálffy*); 3) a névviselő más jellemzője: a) néppel, népcsoporttal való kapcsolat (*Hajdú, Bajor, Horvát*); b) társadalmi kapcsolat, valakihez való tartozás (*Herceg, Király*); c) foglalkozás, tisztség (*Juhász, Ispán, Kasza*); d) társadalmi, vagyoni, családi helyzet (*Szegény, Jobbágy, Unoka*); e) külső vagy belső tulajdonság (*Sánta, Szívós*); f) az elnevezettel kapcsolatos dolog, esemény, szavajárás (*Hadaró, Paplövő*). E tulajdonságokat metaforikusan és metonimikusan is kifejezheték (pl. állatokról, növényekről, tárgyakról adott nevek).

A megkülönböztető névelemek kezdetben nem öröklődtek, csak az adott személyt jelölték. Egy egyénnévhez akár több is kapcsolódhatott belőlük, egyszerre vagy alkalomtól függően variálódva: *Stephanus filius Stephani de Nyr* (Nyíri István fia István). Később a megkülönböztető névelemek öröklődni kezdtek, azaz családnévvé váltak. A 14. század elejéről már van néhány bizonyíthatóan öröklődő nevünk, bár a családnevek megszilárdulása, elterjedése hosszú időt vett igénybe. A 16. század elejére a magyar társadalom legnagyobb részének már volt családnéve, a 18. század végéig azonban ezek még könnyen cserélődtek: a szökött jobbágyok más néven telepedtek le új falujukban, nemesek jelentősebb birtokhoz jutva annak nevét vették fel stb.

A magyar eredetűek mellett a lakosság vegyes etnikai összetételéből következőleg számos idegen eredetű név is részévé vált a magyarországi családnévállománynak, különösen a török kiűzése utáni betelepítések eredményeként. E nevek a mai névféleségek állományának 30-40%-át teszik ki, a száz leggyakoribb között azonban csak egy szerepel közülük, az 'új betelepülő' jelentésű szláv szóból lett *Novák*. Német eredetű például a *Müller, Schmidt*; különböző szláv nyelvekből származik a *Hornják, Kosik, Benyovszky, Stefanovics*; a románból magyarázható a *Marosán, Ráduly* stb.

A természetes keletkezésmódok mellett az újmagyar kortól a **mesterséges családnévalkotás** is szerepet kapott a magyar családnévállomány kialakításában. E jelenség kezdetének II. József 1787-es rendelete tekinthető, mely a családnévvel még nem rendelkező zsidó lakosság számára kötelezővé tette a családnevek felvételét, illetve megtiltotta a családnév megváltoztatását. 1814–1817 között I. Ferenc további rendeletekben a görögkeletieket is kötelezte a családnévviselésre, illetve a családnevek megváltoztatását hivatalos engedélyhez kötötte.

Az így lehetővé váló hivatalos családnév-változtatás első nagy hulláma 1848–49-ben a nemzeti-demokratikus érzelmek kifejeződése volt: sokan *-i-re* cserélték nevük nemesinek tartott *-y-os* végződését, illetve jellemzőbben idegen eredetű családnévük helyett magyar eredetűt választottak maguknak. A névváltoztatás – vagy a változtatás célnyelvéről adott néven: névmagyarosítás – klasszikus időszaka a dualizmus kora volt. Ekkoriban a természetes asszimiláció és a névmagyarosító mozgalom miatt sok idegen családnévű, elsősorban zsidó vagy nemzetiségi származású, többnyire a polgári rétegbe tartozó személy választott, illetve alkotott magának magyar nevet. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a 20. század közepére csökkent az idegen eredetű családnévek aránya a névállományon belül, de számos dehonesztáló (vagy annak vélt) közszói jelentésű magyar és idegen eredetű nevet is elhagytak viselőik (pl. *Mosdatlan*, *Poszpisil*). A név megváltoztatásának a célja a 20. század közepéig főként az identitástudat kifejezése, az idegen névből származó társadalmi hátránytól való szabadulás és az új névvel való előny-szerzés volt. A 20. század második felétől, a társadalmi nyomás csökkenésével inkább a személyes, illetve családi indítékok dominálnak.

A felvett nevek között voltak már létezők: *Kertész*, *Fehér*; sokat azonban a névváltoztatók alkottak maguknak a korszellem és saját ízlésük, céljaik alapján. E mesterséges nevek alkotásmódja, illetve a bennük felhasznált elemek gyakran különböznek a természetes családnévektől, ezért nyelvészeti vizsgálatuk azokétól eltérő szempontokat igényel. A *-fi* apanévképző például természetes módon egy-két méltóság-, illetve tisztségnévtől eltekintve (l. pl. *Bánfi*) csak keresztnévhez kapcsolódott, a mesterséges nevekben azonban népnévhez, tárgyat jelölő köznévhez, elvont fogalomhoz stb. is: *Hunfi*, *Sziklafi*, *Postafi*. A felhasznált elemek között számos, a természetes családnévek kialakulása után született szóval, képzővel (pl. *Mérműnök*, *Avar*, *Erényi*) és a 19. században felújított keresztnévvel (pl. *Árpádfi*) is találkozhatunk.

A 20. században a családnévállomány legjelentősebb változása Trianon, illetve a migráció hatására következett be. A **kisebbségi helyzet**be került magyarság családnéveit hivatalos dokumentumokban az adott ország írásrendszere alapján írják át; ez nemcsak írásképi változást eredményez (pl. *Kinčes*), hanem akár felismerhetetlenné is teheti a nevet, különösen a cirill betűs átírás, majd latin betűre való visszaírás révén (pl. m. *Gönczi* > ukr. *Генци* > m. *Hencsi*). Az államnyelvtől függően morfológiailag is változhat a név (pl. *Szabó* > *Sabová*). Ennek hatására kisebbségi helyzetben kialakult a magyar és az államnyelvi névváltozat beszédpartnertől és -helyzettől függő változtatása.

Házassági nevek

A családnévek kapcsán külön kell szólnunk a házasságkötés utáni névviselésről is. A nők nevét a forrásokban kezdetől fogva egy vagy több férfitársukhoz viszonyítva jegyezték fel, ezért nem meglepő, hogy a családnévek kialakulásától

kezdve házasságkötésük után férjük családnévvel jelölték meg őket. Az ómagyar kor végére már biztosan kialakult az egyedül a magyarra jellemző *-né* asszony-névképző is. Számos történeti példa mutatja azonban, hogy az asszonyok megnevezése sosem volt egységes: a *Kovács Józsefné* típus mellett számos egyéb variáció ismeretes a lánykori név használatától a csak keresztnévvel (*Boriska*), csak asszonynévvel (*Kovácsné*) vagy ezek névkiegészítő változatával (*Kovácsné asszonyom*) való említésig. Az állami anyakönyvezés bevezetésétől, 1895-től a hivatalos forma a *Kovács Józsefné* típus lett, a későbbi rendelkezések azonban fokozatosan bővítették a lehetőségeket. 2004 óta hatféle változat választható (1. *Kovács Józsefné*, 2. *Kovács Józsefné Szabó Ilona*, 3. *Kovácsné Szabó Ilona*, 4. *Kovács Ilona*, 5. *Szabó Ilona*, 6. *Kovács-Szabó* vagy *Szabó-Kovács Ilona*). A legfőbb újítás azonban az, hogy ekkortól a férj is felveheti a felesége családnévét (azaz *Kovács József*-ből lehet 1. *Szabó József*, 2. *Kovács-Szabó* vagy *Szabó-Kovács József*); ez pedig terminológiai változással is járt: az *asszonynév* kifejezés helyett 2004 óta a *házassági név*, a *lánykori név* helyett pedig a *születési név* használatos.

Ragadványnevek

A hivatalos név mellett vagy helyett állhat más névfajta, így ragadványnév, vagyis az egyénnek a közösség által megkülönböztető vagy jellemző céllal adott, nem hivatalos személynév is. A ragadványnevek állhatnak önmagukban (*Egylovas*), családnévvel (*Egylovas Kovács*), keresztnévvel vagy becenévvel (*Egylovas Józsi*), sőt a család- és keresztnév között is (*Kovács Kokó István*). Mivel e nevek is a néviselő sajátosságát jelölik, jelentéstani-motivációs típusaik hasonlóak a világi nevekéhez és a családnévékéhez. Nyelvtörténeti értéküket növeli, hogy míg a világi egyénnevek és a családnévek motivációja ma már ritkán deríthető fel, addig a mai ragadványnevek keletkezésének a története általában feltárható, s ezek alapján visszakövetkeztethetünk a világi egyénnevek és a családnévek keletkezésmódjaira. Egy személynék akár több ragadványneve is lehet, sőt a ragadványnév a családnévrendszer megszilárdulása előtt akár a családnév helyébe is léphetett, különösen ha a közösség csak ragadványneven ismerte az adott személyt. E neveket gyakran rövidítve jegyezték fel, így keletkeztek a megkülönböztető betűjelek (*Cs. Nagy*). A ragadványnevek gyakran negatív stílusértékkel bírnak, viselőik sokszor nem is tudnak róluk, illetve titkolják őket; ez némileg megnehezítheti vizsgálatukat.

3.8.4. A HELYNEVEK

A helynév (toponima) szintén igen ősi névfajta. Alkategóriáit denotátumaik szerint hozzuk létre: ország- és államnevek, tájnevek, településnevek, víznevek, hegynévek, belterületi nevek, külterületi nevek stb. A denotátumuk mérete és

névhasználati körük alapján **makro-** és **mikrotoponimákról** beszélhetünk: a makrotoponimák szélesebb körben ismertek, ezért változási érzékenységük kisebb a mikrotoponimákénál, s nagyobb arányban származnak idegen nyelvekből. Emiatt nyelvtörténeti használhatóságuk is eltérő: a makrotoponimák ugyan gyakran korábbról és több forrásból adatolhatók (l. pl. a *Tisza* ókori említését), ugyanakkor kevésbé vagy egyáltalán nem alkalmasak nyelvi-etnikai következtetések levonására. A széles körben ismert helynevek korai feljegyzett alakjai ugyanis inkább a lejegyző nyelvhasználatát tükrözik, sőt nem ritkán sztenderdizált, latin változatban kerülnek elő (pl. *Duna*: *Danubius*, *Eger*: *Agria*), míg a csak kis közösségben ismert helynevek nagyobb eséllyel tükrözik a helyiek nyelvhasználatát, nyelvjárását. Szintén eltérő a természeti neveknek és az ember által létrehozott helyek neveinek a változási érzékenysége, mivel az utóbbiakra erősebben hatnak a társadalmi-történelmi változások (l. pl. az utcanév-változtatásokat).

A magyar eredetű helynevek jelentéstani-motivációs rendszere nemcsak a nyelvtörténet, hanem a történettudomány, a történeti földrajz, a geológia, a botanika stb. számára is hasznos adatokkal szolgálhat, hiszen a helynevek, mint látni fogjuk, gyakran utalnak a keletkezésük korában jellemző természeti környezetre, növény- és állatvilágra, illetve a hely alapítóinak, birtokosainak a személyére, nemzetiségére.

Ország- és államnevek

A magyarban ma használatos országneveknek eredet szerint négy csoportját különböztetjük meg: a) magyar eredetűek, tipikusan népnév + *-ország* összetételűek: *Magyarország*, *Törökország*; b) latinból átvett vagy latinosított nevek: *Norvégia*, *Románia*; c) más nyelvekből változatlanul vagy kisebb változtatással átvett nevek: *Svájc* (német), *Ukrajna* (keleti szláv); d) idegen névből tükörfordítással keletkezett nevek: *Szváziföld*, *Amerikai Egyesült Államok*.

Az országnevek változását általában történelmi-politikai változások idézik elő, keletkezésük és pusztulásuk például gyakran egy új ország létrejöttéhez (1831: *Belgium*), területek, országok egyesüléséhez vagy szétválásához (*Csehszlovákia* > *Csehország* és *Szlovákia*) köthető. Ugyanakkor a változást belső, nyelvi hatások is előidézhetik. Így Svájc régi, latin (*Helvécia*) nevét a német eredetű név újmagyar kori elterjedése szorította ki. A népnévet tartalmazó országnevek egy részének elavulásában az is szerepet játszott, hogy az adott népnév pejorálódott, s helyettük újabb keletű, semleges hangulatú népnév használatos: *Rácország* > *Szerbia*, *Oláhország* > *Románia*. A 20. század második felétől, végétől egyes országoknak **informális nevei** is kialakulhatnak ellipszissel (*megyék Spanyolba*) vagy rövidüléssel és továbbképzéssel (*Csehszlovákia* > *Cseszkó*, *Jugoszlávia* > *Jugó*).

Az **államnév** az országnévnél újabb névfajta, hiszen hivatalos rögzítéshez, gyakran alkotmányozási folyamathoz kötődik, lévén egy adott ország hivatalos, nem ritkán államformát vagy politikai berendezkedést is kifejező megnevezése.

Ezek általában szintén tükörfordítással keletkeznek a magyarban. Az államnevek egybeeshetnek az országnevekkel (pl. Magyarországnak az alaptörvényben rögzített hivatalos neve jelenleg: *Magyarország*), de el is térhetnek tőlük, és a történelmi-politikai változásokat követve változhatnak (pl. *Magyar Tanácsköztársaság*, *Magyar Királyság*, *Magyar Népköztársaság*, *Magyar Köztársaság*).

Tájnevek

A tájnevek természeti-földrajzi, néprajzi-kulturális és történelmi-társadalmi tényezők hatására kialakult területi egységek nevei; többségük magyar eredetű. Az ősmagyar korból csak az *Etelköz* ('folyóköz') és a *Levédia* (*Levedi* fejedelem nevéből görögösítve) maradt fenn, ezek azonban azt tükrözik, hogy a tájnévadás már akkor is úgy működött, ahogyan azt az ómagyar kori adatokból kikövetkeztethetjük. A mai természetes tájnevek rendszere ugyanis az ómagyar korban alakult ki, s később kevésbé változott. A nagyobb tájegységek nevei közül a legkorábbi az *Erdély*, melynek etimológiai jelentése (*erdő elve*, azaz az 'erdőn túli vidék') jól tükrözi az országot két részre osztó nézőpontot, a központi tájszemlélet kialakulását. A középmagyar korban alakult ki a *Dunántúl* és a *Tiszántúl* neve. Az újmagyar korban, a földrajz, a térképészet, a néprajz, a nyelvjárástan stb. helynévigényének a kielégítésére megkezdődött a mesterséges tájnévalkotás is, s újabban jöttek létre például a *Vajdaság*, *Kárpátalja* tájnevek.

A tájnevek között megkülönböztetünk elsődlegeseket, melyek kifejezetten tájak megjelölésére alakultak ki, valamint másodlagosakat, melyek eredetileg más helyfajtat, vizet, helységet stb. jelöltek, és névátvitellel váltak tájnévvé. A nevek között vannak természeti környezetre utalók: a) domborzatra (*Cserhát*: erdős dombvidék); b) talajra (*Homok*); c) vízrajzi környezetre (*Sárrét*: mocsár); d) növényzetre (*Rétköz*); e) térbeli viszonyokra (pl. folyóközökre: *Csallóköz*). Mások az emberre vagy az általa létrehozott környezetre utalnak: a) népcsoportra (*Kiskunság*); b) gazdálkodástörténetre (*Sóvidék*); c) birtoktörténetre (*Királyföld*); d) igazgatásra (*Bánság*); illetve vannak közöttük összefoglaló nevek is (*Hétfalu*).

Hegynevek

A nagyobb európai hegységek nevei végső soron valamely ókori nyelvre mennek vissza, így a *Kárpátok* és a *Tátra* előzménye feltehetőleg a rég kihalt trák nyelvben keletkezett.

A kevésbé széles körben ismert, magyarországi hegynevek szintén származhatnak idegen nyelvekből. A nem magyar hegynevek többsége szláv eredetű (*Mátra*, *Dobóc*, *Papaj*), illetve előfordul néhány német és román eredetű is.

Legtöbb hegységünk a magyarban keletkezett. Megnevezésük legegyszerűbb módja a hely fajtájának megjelölése, például *Bérc*. Ezenkívül származhat a név a hely valamilyen sajátosságából: a) külső jegy (méret: *Magas-hegy*; alak: *Sátoros*;

szín: *Vörös-kő*; hanghatás: *Dongó*; éghajlati jellemző: *Meleg-hegy*; állapot: *Somló* < *somlik* 'csúszik, omlik'; anyag: *Agyagos*; funkció: *Őr-hegy*); b) külső dologhoz való viszony (növényzet: *Bükk*; állatvilág: *Csókás*; építmény: *Vár-hegy*; személy: *Remete-hegy*); c) más helyhez való viszony (vízhez: *Tó-bérc*; településhez, tájhoz: *Börzsöny* < *Nagybörzsöny* település nevéből; viszonyított helyzet: *Közép-tető*).

Víznevek

A nagyobb európai vizek nevei a hegységnevekhez hasonlóan valamely ókori nyelvre vezethetők vissza. Ugyanabból az ősi, 'víz' jelentésű indoeurópai szóból keletkezett például a *Don*, *Duna*, *Dvina*, *Dnyeper*, *Dnyeszter*, és az ősi indoeurópai rétegből származik a *Garam*, a *Maros* és a *Tisza* neve is.

Hazai vízneveink egy részét még a honfoglalás korában vettük át az itt talált szláv lakosság által használt nyelvből (*Balaton*, *Bódva*, *Nyitra*). Később a vegyes etnikumú területeken szintén keletkeztek idegen nyelven víznevek, melyeket a magyarság is átvett: szláv eredetű a *Szalatna* és a *Zsitva*, német a *Gölnic* és a *Korpona*.

Legtöbb kisebb víznevünk a magyarban keletkezett. Megnevezésük módja hasonló a hegykéhez. A hely fajtáját jelöli például a *Sár*; a víz valamilyen sajátosságára utalnak a következők: a) külső jegy (méret: *Mély-patak*; alak: *Kenygel-ér*; szín: *Fehér-tó*; hanghatás: *Csergőd*; hőmérséklet: *Hideg-víz*; állapot: *Romlott-patak*; anyag: *Köves-patak*; íz: *Sós-patak*; mozgás: *Sebes-patak*; minőség: *Viaszos*); b) külső dologhoz való viszony (növényzet: *Almás*; állatvilág: *Rákos*; építmény: *Hidas-patak*; személy: *Prépost pataka*); c) más helyhez való viszony (vízhez: *Karaszó ága*; településhez, tájhoz: *Megyepataka*; viszonyított helyzet: *Elő-patak*).

Településnevek

Településneveink között szintén vannak magyar és idegen eredetűek. A honfoglalás korában itt élő szláv lakosságtól átvett nevünk a *Csongrád*, *Nógrád*, *Visegrád*. A települések idegen eredetű neve az alapító lakosság etnikumára, nyelvére utal, ugyanakkor a későbbi lakosokéra nem következtethetünk belőle, hiszen az etnikai összetétel a történelem folyamán változhat. Az idegen eredetű településnevek legnagyobb hányada szláv eredetű: *Letenye*, *Pest*; kevesebb német: *Nezsi-der*; vallon: *Tállya* stb. említhető.

A **magyar eredetű** településnevek között vannak tulajdonnévi és közszoói eredetűek egyaránt. A következőkben a nagyszámú típusból csak a legjelentősebb keletkezési módokat emeljük ki.

A **tulajdonnévi eredetű** csoportba tartoznak a **puszta személynévi eredetű**, azaz személynévekből képző vagy utótag nélkül, jelentésbeli névalkotással keletkezett helynevek (*Baja*, *Miskolc*, *Üllő*). Ezek a Kárpát-medencében jellemzően

magyar névadókra utalnak. A **birtokos személynevéből** a *-falva, -laka, -szállása, -háza, -telke, -földre* stb. utótaggal is létrejöttek településnevek: *Abafalva, Miklós-laka, Jakabszállás, Orosháza, Farkastelke* stb. Egyes esetekben nem a birtokos nevéhez, hanem a tisztségét, méltóságát kifejező közszóhoz kapcsolódtak az utótagok (*Apátfalva*). Általában tulajdonnévi eredetűek a **patrocíniumi** helységnevek is, melyek a templom védőszentjének a nevéből váltak a település nevévé a 12–15. században: *Szentmiklós, Szentmihály*. Patrocíniumi, de nem személynévi eredetű: *Szentkirály, Szentkereszt*. Közeli **vizek nevéből** is keletkeztek településnevek: *Gyöngyös, Siófok*.

A **közszói eredetű** településnevek egyik igen korai, 10–11. századi, szintén jellegzetesen magyar típusát képviselik a **törzsnévi** eredetűek (*Tarján, Jenő, Kér, Keszi, Nyék, Megyer, Kürtgyarmat*). Ezek szétszórtan helyezkednek el, általában ugyanis ott születtek, ahol az adott törzsbeli lakosság idegen környezetbe került: így lehetett a törzsnévnek megkülönböztető szerepe. Hasonlóak ezekhez a **nép-névi** eredetű településnevek, melyek az alapítók etnikumára utalnak (*Böszörmény, Olaszi, Oroszhegy*). Szintén az alapítókra utalnak az egy tömbben letelepített, azonos **foglalkozású** szolgálónépekről elnevezett falvak: *Fegyvernek, Nagyszakácsi*. A település valamely építményének a sajátosságára utalnak a *-vár(ad), -egyház(a), -káta* (‘vár’) utótagú nevek: *Nagyvár, Veresegyház, Nagykáta*. **Vásártartásra**, a vásár napjára utaló nevek: *Szerdahely, Szombathely, Vásárhely*. **Növényzetre, állatvilágra** utalók: *Bácsalmás, Kiskunhalas*; **talajra** utalók: *Mezőkövesd, Homok*.

Településneveink rendszere az ómagyar kor végére kialakult, s a 19. század végéig keveset változott; a török által elpusztított falvak helyén alapított új településeket vagy a már ismert módok valamelyikével, például telepítőjükről nevezték el (pl. *Albertfalva*), vagy felelevenítették a régi nevet. A települések osztódásával, illetve a közösség látókörének a bővülésével, távoli vidékek megismerésével felfedezett homonímia megszüntetésére differenciáló jelzők kapcsolódtak a nevekhez (*Kis- és Nagy-, Al- és Fel-* stb.).

A településnevek rendszerének jelentősebb változását eredményezte az újmagyar kor végén a **rendszeres névadás** megjelenése. 1898–1912 között az Országos Községi Törzskönyvbizottság a zavartalan postaforgalom és közlekedés biztosítása érdekében, a homonímiák felszámolása, az idegen vagy régies írásmód és hangzás megszüntetése céljából az ország minden településének a nevét megvizsgálta, és ha szükségesnek ítélte, részben vagy teljesen megváltoztatta (pl. kiegészítette elő- vagy utótaggal: *Almádi > Balatonalmádi*; lefordította: *Mühlenbach > Malompatak*; hasonló, de magyaros hangzású alakokkal cserélte fel: *Krompach > Korompa*). A megváltoztatott neveknek azonban a Trianon után elcsatolt területeken nem volt idejük megszilárdulni, hiszen többnyire államnyelvi névre cserélték őket. A határon túli magyar településnevek hivatalos használata azóta államoktól, korszakoktól, nyelvhasználati szinterektől függően változó mértékben lehetséges.

Belterületi nevek

A lakott területeken belüli helyek nevei a belterületi vagy másképpen **utcanevek**. A jelenleg használt belterületi nevek többsége mesterséges névadással született. Ez ma már természetesnek tűnik, holott az első rendeletet Magyarországon csak a 19. század közepén hozták a közterületek összeírásáról és kötelező elnevezéséről. Ezt megelőzően a belterületi nevek **természetes módon** jöttek létre, utalva lakóik nemzetiségére (*Német utca*), foglalkozására (*Timár utca*), az utca irányára (*Szolnoki út*), alakjára (*Görbe utca*), méretére (*Kis utca*), jellemző építményére (*Fürdő utca*), az utcában látható cégérre (*Fehérhajó utca*) stb. Ezek közül sok máig is fennmaradhatott. Egyes határon túli magyar településeken (pl. a Székelyföld falvaiban) ma is ilyen lehet az utcanevek többsége.

A **mesterséges névadással** keletkező belterületi nevek esetében ezzel szemben gyakrabban nincs közvetlen összefüggés a név és a közterület sajátossága között. Jellemző rájuk az emlékéllítási cél, a helyi vagy országos jelentőségű személyekről, történelmi eseményekről történő elnevezés (*Kossuth Lajos út*, *Március 15. tér*), a fogalmak megjelenése a névben (*Köztársaság tér*), valamint a névbokrosítás, azaz egymás közelében lévő utcák elnevezése közös asszociáció alapján (pl. virágokról, ősmagyar vezérekéről, 48-as tábornokokról). Ez utóbbi szokás nagyban segítheti a városon belüli tájékozódást. Egyes városokban, jellemzően az újabban kialakult városrészekben az utcanevek számmal jelölése sem példa nélkül való. A mesterségesen keletkezett utcanevek történelmi-társadalmi meghatározottságukból következőleg erősen ki vannak téve a külső hatásoknak, mint azt a tulajdonnevek változása kapcsán láthattuk, ezért változásuk vizsgálata hasznos adalékokkal szolgálhat az új- és legújabb kori társadalom-, művelődés- és politikatörténet kutatói számára.

Külterületi nevek

A külterületi nevek olyan, természetes módon keletkező mikrotoponimák, amelyek a lakott területeken kívüli helyeket, határokat, határrészeket, dűlőket, utakat, erdőket stb. jelölik. Történelmi adataik elsősorban birtokügyekkel kapcsolatos oklevelekben, peranyagokban, illetve katonai vagy birtokjogi, határrendezési céllal készült térképeken fordulnak elő mint határpontok vagy birtokrészek, megművelt vagy műveletlen területek nevei. Mennyiségük megbecsülhetetlen, s korábban említett nagy változási érzékenységük, szűk körű ismertségük és szabályozatlan, nem hivatalos voltak, illetve gyakran csak szóbeli létük miatt élettartamuk rövidebb a makrotoponimáknál. Nyelv- és nyelvjárástörténelmi jelentőségük viszont annál nagyobb, mint azt általában a mikrotoponimák kapcsán láthattuk.

E nevek mindig motiváltak, s a fenti, természetes keletkező más helynévfajtákhoz hasonlóan a hely fajtájára (*Berkek*); valamely jellemzőjére (*Hegyes*); valamely más helyhez (*Forrás útja*), személyhez (*Bence-büti*), növényzethez (*Ken-*

der-szeg), állathoz (*Bornyú-rét*) való viszonyára; továbbá viszonyított helyzetére (*Belső-Eger*) utalhatnak, ezért a történeti földrajz, helytörténet stb. számára is fontos adatokkal szolgálhatnak.

A 20. század második felétől pusztulásuk a tévesítés és a városiasodás következtében jelentősen felgyorsult, mivel a földek egybeolvasztása, majd újraosztása miatt számos helynév denotátuma eltűnt, a földművelésből élők számának csökkenése és korfájának aránytalanná válása, elöregedése miatt pedig egyre kevesebben emlékeznek a régi nevekre.